

СОЦИАЛНАТА ПРОБЛЕМАТИКА В РАЗКАЗИТЕ НА ИЛИЯ ВОЛЕН

Панко Анчев

„Една лунна вечер, уморен и измъчен от жетвата през деня, си дадох оброк да описвам живота такъв, какъвто е, та дано се измени и стане по-хубав.“ Така сам писателят Илия Волен ни обяснява смисъла и задачите на своето творчество. И в това обяснение се крие ключът към неговите книги, към неговата гражданска позиция, към целия му живот дори. „Животът такъв, какъвто е“ — този оброк, сключен като тайно отмъщение на съдбата, е малко общ и неясен като теория, но е изпълнен с голяма, бих казал, реализирана амбиция.

Като всеки реалист Илия Волен не просто описва случки от живота, а се стреми да обясни, да изтълкува, да оцени житейските факти, да разреши по своему проблема за същността на човешката личност в нейното отношение с обществото, да създаде собствен идейно-художествен свят, който да утвърждава или отхвърля реалния. Илия Волен тръгва от традицията на българския разказ, черпещ теми главно от селския бит, но новата съвременна нему обстановка, идейните и художествените му позиции, силата на таланта му го правят един от добрите майстори на нашата белетристика, един от продължителите на линията Вазов — Елин Пелин — Йовков.

Казвам това само като отправен пункт при разглеждане цялостно творчеството на Илия Волен. Ще добавя още, че и с нравственото си съдържание това творчество се доближава до общото звучене на нашата проза. Тази нравственост е определяща и в социалните анализи, които далеч не се изчерпват с констатацията, че бедният е добър, а богатият — лош. Впрочем писателят никога не се плъзва по подобна елементарна идея, която вулгаризира социалния фактор и на която са подвластни единствено посредствените автори. Но писателят не забравя, че душевният мир на човека в крайна сметка е проекция на социалното обкръжие. Мисля, че това добре се илюстрира от разказа „Грудка“. Млада богата вдовица приема за любовник своя ратай, но след време, въпреки обещанията си, се омъжва за вдовец от съседното село. Сюжетът вече ни подсказва и мотивите, и социалния смисъл на постъпката на младата жена. Тя пренебрегва влечението на тялото, подтиска чувствата си, за да се омъжи за богатия вдовец. Любовта е духовна и физическа връзка, която трудно се контролира от здравия разум, докато бракът е социален акт. Хармонията между тях е невъзможна (или поне е трудно осъществима) в общество, чийто принцип е социалното неравенство. Грудка не може да отхвърли морала на съсловната си принадлежност. Тя е готова да отдаде чувствата си и тялото си на един бедняк (което е все още по-малък „грех“), но имота си — никога! Тя няма сили, а и не е способна на това. Простодушният ратай Свиден е измамен, огра-

бен, унизен, тъй като амбицията му да излезе от социалния си кръг и да влезе в друг чрез женитбата се е провалил. Може би, елементаризирайки идеята на писателя, бихме доловили и поука от неговото внушение: щастието се гради върху хармонията. . . И тук пламва дълбокият конфликт, неразрешимото противоречие, чиято жертва са и Свиден, и Грудка.

В „Диви души“ — един от най-хубавите ранни разкази на Илия Волен — писателят е разкрил механизма на семейните отношения, основаващи се върху строги социално-нравствени норми. Пресметливостта, инертността, скъперничеството, та дори и безсърдечието на чичо Малин са черти на човек, изпитал върху себе си всичките трудности на живота и изострил докрай чувството си за самосъхранение. Ето, той е готов да бъде състрадателен, но без да помага материално. За него всеки член от семейството е „работна ръка“, а после близък. Този морал е жесток, но в него има достатъчно справедливост, когато става дума за запазване целостта на имота, на земята, на живота дори. Чуждото унижение, нуждата — това не са още основания моралното право да се идентифицира със социалното.

Илия Волен е точен и многопланов в социалната характеристика на героите: „Дядо Панко не е вече така добър и услужлив към посетителите на кръчмата си. И когато ще им поднесе вино или ракия, все ще се поусмихне малко. А пък обърне ли се към ратаите си, ще им рече: „Какво ме гледаш така! Мигаш само. . . Като куче.“ Той е надникнал вече над гроба. Като овца е побелял. Над изгасналите хлътнали очи стърчат белите му вежди като на бухал, а пък големите му мустаци се разперили като бели крила. Лицето му е потъмняло, сухо и така набръчкано, сякаш някой го е омотал вече в мрежата си. Ала пак не се подава той. Нагиздил се е като ергенин: сини дънесте потури с три-четири пръста гайтани на крачолите. Синя дреха гайтанлийка. Габровски чехли и бели дебели чорапи, а пък на кръста си е навил дълъг червен пояс — отпред поразслабен по чорбаджийски. В ръцете му всякога чука седефена броеница. И той тича, събира, трупам. . .“ („Дядо Панко княза“). Страстта на дядо Панко е земята и тя го оощапливява, но и го измъчва; облагородява го, но и го озлобява. Тази двойственост на социалната и човешката страст е честа особеност в разказа на писателя от различни периоди в неговото художествено развитие. И сякаш всичко е подчинено на един човек, на едно съзнание: то владее хората, диктува животът им. Господарят на селото е в залеза на дните си, а с това ще дойде и краят на един абсурд. Всичко принадлежи на дядо Панко. Всичко, но не и живота. Но старецът притежава материалното и не достига до този теоретичен скепсис. Той е изпълнен с умиление пред хармонията на своя собствен свят, пред всичко, което е негово и ще бъде негово. Той изживява органически сладостта от живота. А хората, ония, които зависят изцяло от него, му се подчиняват — той им е необходим.

Мнозина изследователи на творчеството на Илия Волен изтъкват натуралистичността при обрисовката на селянина. В това има известна истина, но мисля, че като писател Илия Волен успява да разкрие не толкова външната огрубеност на образите, колкото тяхната вътрешна многоплановост и дълбочина. Въпреки че при него обект на изображение са първични страсти, пориви на плътта, непохватни във взаимоотношенията си хора, И. Волен е писател на тънко то прозрение, на незабележимия детайл, на фината душевност. Останалото е просто реализъм, жизнена правда, на която истинският творец не може да измени. В този смисъл трагичната участ на селянина придобива наистина поразяващи размери: „Описаното от Илия Волен е действително сурово, даже страшно в своята суровост и жестокост. Като че ли никое човешко външение, чисто и благородно, не остава непогазено и неотречено от тежката действител-

ност.¹ Суровият живот на баба Рада („Селянка“) е дълга верига от страдания, от непосилен труд. Сега, когато е дошъл краят на тези страдания, когато е извървян пътът, не е необходима равнотежка. Защото животът на селянката е бил като на всички тежък и мъчителен. И в това е неговата нравствена възвишеност, в която човек се реализира. Трудът е биографията на селянина, неговата съдба и грижа. Той трябва да работи, за да живее, и живее, за да работи. И така до края на неговата земна вечност: от раждането до смъртта. Той се ражда на нивата, за да свърши пак там. Илия Волен не естетизира този труд — това би било най-малкото в разрез с естетическите му принципи, с реализма му. Но той подчертава винаги благородството на труженика, който в непосилното на труда се извисява нравствено като мъченик. . . . Земята е светиня, пред която единствено се прекланя: „То си е божа работата това Като се пропука земята, а да видим как ще живееш! — отвърща дядо Марин“ („Дядовите надежди“). И пак в същия разказ: „Чакай де, ама господ хората да си наказва, що пък земята? — пресече го една.“ Пролятата пот, тежкия труд, светостта на този труд, раждащ хляба, и най-накрая самият живот предопределят трагическата обреченост на човека, неговата фатална обвързаност с природата. Той няма други грижи освен грижата да изоре, ожъне, прекопае нивата или да нахрани добичето! Към това са насочени и преживяванията му, радостите и тревогите му. Всичко останало е някак между другото и не е чак толкова важно. Разбира се, героите на Илия Волен в никакъв случай не са жестоки и коравосърдечни, бездушни и безчувствени, но техните чувства, особено когато са насочени към близки и роднини, са твърде съдържани. Мисълта за децата стопля сърцето на вуйчо Божко и леля Блага („Божии хора“), но изявата на тази родителска обич е свързана с материални разходи, които не са им по силите. Затова и така жестоко ни звучат думите на дъщеря им Веселинка, споделени напълно от двамата стари родители: „Какво, казва, ще даваш пари за картичката! У нас, казва, има една; пазя я още когато Марин беше войник.“ Малко след това вуйчо Божко продължава разказа си: „Малко е омачкана, ама нали няма да давам пари за нея, добра е!“ В този разказ Илия Волен засяга един особено важен в реалистичното изкуство проблем: парите. Вярно е, че този проблем не придобива такова мащабно решение, както е в творчеството на големите писатели-реалисти на XIX в., но в неговата трактовка се чувства дълбочината на едно вярно социално мислене, откриващо причинните връзки за психологическите особености на характера в обществено-икономическите му детерминанти. Може би парите да не са всичко за селянина (и те наистина не са всичко), но те са олицетворение на социалното неравенство. Дори се стига до един жесток парадокс: чувството на хората се простира според имането. Вуйчо Божко и леля Блага („божии хора“, както ги нарича авторът) не са скъперници, а жертва на едно общество, чиито закони са неумолими. Спирам се по-подробно на този разказ и на проблема за парите, защото в творчеството на Илия Волен и разказът, и проблемът заемат особено място. За селянина парите са свързани с труда и затова той така ревностно ги пести и пази. Но самата пестеливост, когато елиминира съкровени душевни преживявания, е вече изкривяване на човешката същност. Историята, която Илия Волен разказва в „Божии хора“, е само брънка в суровото селско ежедневие. И трябва да си наистина безпощаден реалист, за да надникнеш в душата на тези хора и да покажеш печалната последица на жестоките обществени закони. Да бъдеш собственик, да притежаваш е вече нравствена добродетел, жажда за изтерзаното сърце. Леля Блага, изморена от къщната работа, неволно ще възкликне пред гледката на полето: „Защо не е цялото поле наше! — пламнаха и се разшириха очите на леля Блага. — Не ще

¹ П. З а р е в. Панорама на българската литература, т. 3, с. 571.

ми помага никой, сама ще го окърша!“ Георги Константинов прави интересен паралел между героинята на Илия Волен и Еню Кунчин от повестта „Земя“ на Елин Пелин: „Божията душица на леля Блага в този момент сякаш е обзета от лакомията на Еню Кунчин. Един и същ инстинкт бликва в сърцето на кулака и в сърцето на малоимотния селянин, като гледат омайната красота на плодните ниви. . . („Лакомията“ у нея блика естествено, оправдано, защото тя е дъщеря на тази земя, тя има право да бъде неин господар. В същност това не е лакомия, то е спонтанен изблик на радостта на трудовия човек пред красотата и богатството на природата и труда. Той, трудовият човек, си е позволил да вмъкне и себе си в очарователния пейзаж — пак като работник, като неразделна част от красотата на този пейзаж. . .“¹ Притежанието за героите на Илия Волен има смисъл само тогава, когато е цел на техния труд. Тяхната жажда за земя е жаждата на труженика, а не на собственика.

Семейството на чичови Върбанови е сякаш по-нещастно, когато продават Мургата, отколкото при смъртта на детето им. Кравата дава препитание за цялото семейство, то не може да съществува без нея. А смъртта на детето е извън сферата на материалното: но и тук като че ли се проявява онази примиреност, за която ще стане дума по-долу. От друга страна обаче, чувството за самосъхранение, здравият усет за реалните стойности и смисъла на живота, който се живее трудно и с цената на огромни лишения, правят селянина твърде жесток. За него смъртта на родното дете е непрежалима загуба, но нали живите трябва да живеят. . . А кравата е онзи източник на съществуване, който е незаменим с нищо. Това не е античовечност, а по-скоро един суров реалистичен хуманизъм, едно изстрадано отношение към неуредици и нещастия. И ние отново трябва да свържем психологическата страна със социалните условия, които принуждават човека да мисли трезво и практично, които просто не му позволяват да хаби напразно емоции. В същото време в този реализъм има и един необходим стоицизъм и той твърде много помага в преодоляване на постоянно изникващите препятствия.

Героите на И. Волен са фаталисти. Неустановеността на живота им, зависимостта от природните сили ги карат да гледат с недоверие на всеки радостен миг, на всяка малка надежда. За тях щастието е невъзможно; то стои извън тях и рядко ги навещава. Сякаш всичко е против селянина, против този обикновен човечец, за когото трудът е главното измерение на живота. Красива е любовта между Боян и Румяна („Съдба“). В летните дни, когато зрее хлябът, тази любов се изпълва с дълбоко символично значение. Но в радостта се таи предчувствие за лош край. Така и става. Градушката унищожава не само най-плодородната нива на чичо Петкан — бащата на Боян, — но и любовта между младите. Бракът между тях става невъзможен, защото е вече социално неравен. Развързката е жестока, но реалистична. „Писателят е озаглавил разказа „Съдба“ — пише Симеон Султанов, — но мен ми се ще да мисля, че това не е само участта на двама млади хора, а в един или друг смисъл това е съдбата на всички негови герои.“² Познаващ капризите на природата, селянинът се съмнява дори в собственото си право да бъде щастлив: „Недей! Може и да не ни е писано да се вземем. . .“ Това са думи на Румяна. Девойката не си позволява много радост. Разбира се, тя не изхожда от развито социално чувство, а само вродено недоверие, наследен фатализъм я карат да бъде предпазлива, да очаква винаги най-лошото. . .

Социалната несправедливост е вечният разрушител на благородните етични устои. Българският писател дири опора в народностните представи за

¹ Георги Константинов. Писатели реалисти, с. 162—163.

² Симеон Султанов. Четирима белетристи, 1960, с. 212.

добро и красиво. Но това не е онази естетическа реакция, за която говори Иван Мешков по повод литературата ни след Освобождението.¹ Сега вече не става дума за социална реакция чрез реалистично отразяване на народната неволя, чрез показване общественния смисъл на личната трагедия. Тежестта пада върху нравствените проблеми, върху психологическата реакция на индивида и това е вече специфичната черта на българския реализъм между двете войни. Неговата значимост е във възможността да се покаже човекът правдиво, да се намеси в решаването на социалните проблеми, да възпроизведе със средствата на изкуството своето време. Илия Волен по своеобразен начин разкри разслоенията в българското общество, показва разпадането на българското селско съсловие, което по думите пак на Иван Мешков остро чувствуваше потребност от морал и „човештина“. Но при Илия Волен тази потребност не се изразява в състрадание, в резигнация или поетизация на патриархалното, както е при неговия предходник и учител в литературата Тодор Влайков и писателите-народници. Времето, което описва Илия Волен, е време на завършени социални размествания и назряващи съзнателни целенасочени борби. Вярно е, че в разказите на Волен тези борби са повече надигащо се народно недоволство, противопоставяне на моралните добродетели на онеправданите срещу душевните изкривявания у богатите, изстрадан и свегъл копнеж, драматичен порив към красивото и доброто, дълбоко страдание и пр. и пр. И тези чувства ще стават все по-остри и решителни. . . Има нещо мистично в героите на Илия Волен: някакви слепи сили ги движат и те не могат да се освободят от тях. В споменатия вече разказ „Съдба“ причините за раздялата между Боян и Румяна хората виждат единствено в природата, в случайността на природните стихии: „Е, зле стана, ама кой е крив! Случи се, та пък зърното не роди пущинската земя оная година. . .“ Справедливостта е над личността, над възможностите на хората и поради това тя винаги има морално оправдание. . .

*

Трудно е да се нарече Илия Волен изобличител на войната, макар че неговите разкази са пропити от ярък антивоенен заряд. Напълно в традициите на българската „батална“ проза той показва не толкова битките, колкото психологическото отражение на войната в мобилизирания с е л я н и н. Нещо повече: войната не е на бойното поле, а в тила, далеч от сраженията. Тя е едно социално бедствие, едно очакване на нещо страшно, което е огнено мъжете, за да остави безпомощни жените и децата. Подобно художествено отношение срещаме и в такъв различен разказвач като К. Константинов. И това е нещо ново и вече характерно за българската белегристика след Вазов и Йовков. За героите на Илия Волен войната не е сблъсък на идеи, а бедност, която е по-страшна от мирновременната. Тя е загуба на скъпи хора от семейството, които няма да работят повече на малките нивички. Така че войната има съвсем реални очертания. Тя е винаги пречка пред нормалния трудов живот. Тя елиминира този живот, а за селянина трудът е всичко и той мрази войната, но реакцията му е по-скоро спонтанна, отколкото целенасочена. И като естествено нейно проявление е отдаването на простите житейски радости през кратките войнишки отпуски, трудът на къра, любовта. Това е забравяне, увличане, но тук е истинският смислен и пълноценен живот, макар и всичко да е така мимолетно. Фронтът е кошмар, но неговият край е близо: „През време на войната отпуската на войника беше нещо като продължителен празник; в къщи не му дават да похване

¹ Иван Мешков. „Ляво поколение“. — В: Очерци, статии, рецензии. С., 1965, с. 14.

никаква работа — все по гости, по кръми, по веселби. Само ако се случеше отпуската лете, ще видиш и войника — в бяла рубашка, с посмачкана фуражка и чизми, — и нарамил мотика, сърп заедно с другите работници; и с каква жажда след огнената линия, отиваше в полето на работа! Е, Кендо като сам мъж в къщи, не стоеше със съвсем скръстени ръце. По колата нещо ще чука, плет ще подпре, кочината ще затикне.“ („На село през войната“). Затова и клетвите на хората са така злъчни: „... Няма ли да свърши тая пуста война, та да се приберете до наесен!... Да опустее от главите им на тия, дето я водят?“ („Пролетни нощи“ — разр. м., П. А.).

Но войната е събитие, което руши еднообразния живот на село. Сега вече темите за разговори, преживяванията, съветите към децата и проблемите са нови. И като че ли зад тревогата, зад болката и страданието прозира някаква скрита радост; нещо трепва и разкъсва еднообразието. Може би във всичко това има нещо непонятно, нещо, което се възприема само инстинктивно и е прекалено жестоко. Изпълнителен и работлив, българският селянин бързо влиза в руслото на новото ежедневие. А влечението му към политиката в случая е намерило своето материално „задоволяване“. Каква по-голяма политика от войната!? Смъртта е вече част от новото ежедневие и поради това се възприема трагично само в първия миг. В разказа „Силата на живота“ детското подражание сваля ритуално-празничната парадност на този акт. А не звучат ли примирително думите на баба Милена: „Я го гледай пък байко! Какви са му приказките пък на него! Недей така, че е и срамота, и грехота! Ами... Нали ти казвам, Антиковият падна през сръбското мураве, пък царщината прибра сина му, нагърби се да го учи и го направи офицерин. Сега е офицерин! Ами!... За такива господ се грижи.

Дядо Еленко, загледан в сестра си, утихваше.“

Войната става нов бит, в който се запазват донякъде старите отношения между хората, но само в селото, в тила: „Мъжете заминаха. Жените — с хурки на кръста — пасеха добитъка по посивелите есенни поля, поемаха подалата се мъжка работа и все за войници приказваха — били ги облекли вече, в каква част са ги взели, при какъв началник са попаднали; пък един ден се научиха, че ги вдигнали за „на горе“ — минали през гората“ („Синовете на войниците“). Животът продължава да тече по старому въпреки отсъствието на мъжете. Това е съвсем естествено. Но вече започват да настъпват и дълбоките преобразования, имащи социален смисъл. В разказите за войната никъде не става дума за робство, за врагове, за победи над други народи. Събитията отекват като далечно ехо така, както е далечен фронтът. А неговите реални очертания са само мъките или радостите. Срещу кого ще се бият войниците — това е без значение. И тук има нещо твърде съществено при определяне позициите на разказвача. В прозата на Константин Константинов също се забелязва подобна нравствена гледна точка, от която нещастията на хората, техните преживявания се възприемат в психологически план. Тук трудно може да се говори за епическа дистанция, защото предмет на изображение са не историческите пропеси, а преживяванията на обикновените хора по време на войната. И сега погледът на писателя е насочен към семейството, към страдащото семейство, останало без мъж, т. е. без най-важната си опора.

Разказът „На село през войната“ е като че ли най-доброто обобщение на начина, по който Илия Волен описва войната. Този разказ е и един от най-изобличителните документи на една остро конфликтна епоха, където социалната поляризация достига решителни размери. В образа на Кендо писателят е показал осъзнаващия се, глухо недоволстващия боец от първите бойни линии. Завръщането му в село през отпуска е потвърждение на онова, което се носи по фронта и което се превръща в причина за бунтове. За „тиловите

герои“ войната е благодатен повод за натрупване на печалби. И може би остроно скърване на Кендо с кмета, гневният му опит да търси сметка за страданията на своите близки са вече завършената социална разслоеност в българското село. Краят на войната се очаква като истинско извънление, като начало на нов живот, където няма да има несправедливости. „Няма, ама като се приберем, ще си поразчитим сметките! Вижда й се вече краят — не бийте вече камбаната и барабана за победи! — И както беше сложил тежко ръка върху дръжката на ножа, той се изви кръгом и излезе навън с твърди войнишки стъпки.“ „Като се върнем!“ — това е не само заплаха, но и твърда надежда за бъдещето. Страданията са търпими с мисълта, че след това ще бъде по-хубаво. „През тяхното време няма да има война. Ние и заради тях теглим“ — това са думите на Кендо. И в тях се чувства не само болката, не толкова жестоката съдба, на която е обречен селянинът, а утешението. Тази надежда го кара да се опълчи срещу кмета, срещу властта. . .

Отношението на селянина към войната в творчеството на Илия Волен е продиктувано от различни обстоятелства и причини. В един случай то може да бъде радостно, да е съпътствувано с осъществяване на дълголетни мечти („Мечта“, „Синовете на войниците“), в други — повод за социални реакции и т. н. Но основен остава хуманизмът на българския селянин. Първичен и философ по своему, той не храни никаква национална омраза към враговете си във войната: „На фронта — изтежко започна кръстникът — се бием. Врагове. Неприятел. Ама тук са гости. . . Там — малко на себе си продължи той — няма милост. Като изправиш гърди срещу гърди, или той, или аз. . . Тук гости. Драги гости“ („Гости“). Според него войната и животът си имат различни логики, различни закони и това вече е истинско отричане на насилието, на масовото убийство, на войната. Илия Волен постига всичко това твърде дискретно, по силата на художественото внушение. Той не ни натрапва готови решения, не ни убеждава в правотата на една или друга кауза. Той просто ни разказва за една любов, за едно очакване, за една драма и ние вече разбираме какво значи да загубиш най-близкия си човек, да легнат върху тебе всички тежки грижи за семейството и земята, да бъдеш жертва на едно жестоко време.

*

В разказите си за новото село Илия Волен показва преди всичко самочувствието на човека, взел в ръцете си съдбата. Сега и трудът е по-лек, смислен и плодотворен. Мъката е отстъпила място на радостта от труда. Човекът вече не е трагически сам. Колективът обединява, за да превърне човека в личност. Но като писател-реалист Илия Волен е верен на противоречията в душата на селянина след преобразованията в българското село. Първият трактор, първата вършачка, кооперативните стопанства, заличаването на синорите — това са исторически пропеси, но те са още събития, които не се възприемат еднакво от всички. Илия Волен насочва погледа си точно към тези сложни и драматични преживявания. Недоверие, съмнение, сънята и естествена привързаност към собственото отстъпва място на гордостта от труда, на радостта, че живееш нов живот. Обикновено в такива случаи писателите изпадат в суха декларативност, в неоправдан художествено възторг. При тях всичко става лесно — зависимостта на съзнанието спрямо битието се схваща опростено и вулгарно. Илия Волен също не е предпазен от подобни слабости, но неговият стремеж е да улови и предаде сложността на преобразованията, мъчителното преодоляване на изостаналостта. Сега вече се прокрадват нови нотки в белетристиката на писателя. Все по-често писателят изоставя чистия разказ, защото той не е в

състояние да запечата всичко, което се осъществява в момента. Но и тук истинският художник при цялата трудност, пред която е изправен, е верен на себе си: да изобразява само това, което познава и в което вярва. В същност в прозата си след 9. IX. 1944 година Илия Волен проследява развитието на своя герой от по-ранните творби. В новите условия обаче този герой се проявява по новому, придобива нови черти, обогатяващи го социално и нравствено-психологически. И сега селянинът продължава да бъде свързан със земята, но съдбовността на тази привързаност е от по-друг порядък. Земята е обща, добитъкът е общ, т. е. любовта не преминава през притежанието, а през работата, през новото съзнание на стопанин. . . Движението към това съзнание е твърде мъчително и то е проследено с добросъвестността на историка и майсторството на художника.

Промяната на социалната характеристика на българския селянин, отразена и в творчеството на И. Волен, е придружена от мъчителното преодоляване на някои психологически бариери. Това е на първо място затвореността, чувството за собственост. Героят трябва вече да излезе от малкото си стопанство, да заличи синорите на бедната си нивичка, да отведе добитъка си в общия обор, да се включи в активния обществен живот на село. „Задълженията“ му са бързо и леко формулирани, но те пораждат бурна реакция, остро, почти болезнено и трагично невъздържано отрицание на новото. Тук няма парадокс. Ние си спомняме епически плавния ход на живота по времето на дядо Панко княза: тогава бедният е беден, богатият е богат. Връзките между тях са или роднински, или нравствени, или неизбежни по силата на колективния начин на живот, на взаимоотношенията, породени от социалното неравенство. Сега се заличават имуществените различия — всички са равни. „Днес там ще жънеш! На оня връх ще посееш!“ Ами за какво ми е тая пушина — и Парцалана тропна с корави мазолести пръсти главата си, — щом не трябва да мисля с нея.“ Това са възраженията на героя от разказа „Вишо гледа напред“, но те имат само формалнологическа правота. Героят просто търси аргументи в своя защита, за да избегне някак си хода на времето. Но те потвърждават голямото достойнство на селянина. И още един пример: „Да си дам имота и добитъка, ами аз какво ще правя? За какво съм аз без тях? Д'ида да се хвърля от Червената стена!—говореше високо Парцалана, от което менците на лавицата подрънкваха, сякаш някъде наблизко бяха се закrotили стада. — Викаш, по-леко и по-добре ще се работи с такова. . . с машини, повече хляб ще дава, като се работи по това. . . по науката, като ти помага агрономът с книжките си. Добре. Ами не може ли. . . Не! — подвикна той улашено. — Не си давам земята! При един връх имот и при двор добитък да станеш ратай на Шипочанския, да станеш селски говедар! Не си давам земята!“ („Вишо гледа напред“). Възраженията не са маловажни, макар и да са социално ограничени и нищожно слаби пред неумолимия ход на новото. Това не е сантименталност, а една по своеобразен начин проявена закостенялост. Стопанството разрушава представата на селянина за ред и хармония. Общността на земята ще елиминира досегашното разположение в йерархията на старата общност, ще изравни доскоро несъвместими ценности. Да, днес никой селянин не би и помислил да си връща земята: онова време е безвъзвратно минало и на нас ни е трудно да го реконструираме, за да почувствуваме осезателно дълбочината и драматизма на положението. За нас то е само история, но записана в литературата, тя придобива значение най-вече със своята революционност, с грандиозността на радикалния замисъл, с отражението му в душевността на българския селянин.

„Един връх имот и един двор добитък“ — това е било достатъчно, за да се отличава, да те сочат с пръст, да те у в а ж а в а т. А сега какво те очаква? Ето откъде произтича драмата, невъзприемането, бунтът дори. Защото доскоро да си трудолюбив все още не значи всичко, когато нямаш земя, когато

дворът ти е празен. Разрушаването на частната собственост е повратен момент в човешката история. Чувството за собственост е наложило траен отпечатък върху социалната психика на българския селянин. И тази черта е жестока в последователността си. Дали земя или пари — това няма значение. И все пак, когато погледът е насочен към земята, той е стоплен от една любов, която е естествената спойка на щастливото съществуване. Оттук идва и моралът, хуманизмът и пр. на българския селянин и в творчеството на Илия Волен. Той вече не притъжава и ще трябва да настрои (в името обаче на едно ново социално добро) своя живот, да се включи в нова социална система, основана на справедливи закони. Твърде е любопитно да се проследи този период, отразен в българската белетристика. Обикновено ние сме склонни да отхвърляме с лека ръка усилията на писателите от преди 20—25 години да пресъздадат радикалното изменение на българското село. Може би основание за това има. Но що се отнася до творчеството на Илия Волен, въпреки справедливостта на известни упреци — успехът на писателя е очевиден. Той е станал не само добросъвестен свидетел на социалните процеси, но и психолог и тълкувател, автор с определени граждански позиции.

Премахването на частната собственост, кооперирането, миграцията към града — това не са външни процеси, а закономерности на развитието. Промените са и в пейзажа и те са особено забележими: „Блоковете, това бяха докорошните родови имоти — „Халовският връх“, „Колипатковският връх“. . . високи като издуги равнини. Малките горички и разподелените ливадки по тях бяха изтребени, изорани — само в доловете между блоковете се чернееха притиснати някакви храсталаци. Няма ги вече „брадясалите“, изтегнати като змии, накръстосани като вериги синюри. Няма ги пътеките до кладенците и водопонте, утъпкани и нашарени със засъхнали дири на добитък, с огазените и изкаляни покрай тях шубрачки, с окачените късчета вълна по тръните. Някогашните дълбоки пътища, които водеха до имотите, до колибите, до нивите, бяха обрасли с бурени и храсталаци, бяха се превърнали на изровени леглища и порои. Изкоренени са старите столовати круши, по които висяха торбите с храна, под които спяха жътварите през кратките юлски нощи. . . Сега между блоковете са прокарани нови широки пътища, наорани от трактори и комбайни. Земята от Балкана до Дунав като че ли е събрана в една голяма нива. Някъде хий само, в дъното на подигнатия хоризонт стърчи самотно дърво; някъде хий, плахо се подава из гънките на земята синьо-бяло селце. . . Душата расте заедно с простора — ще ти се да викнеш, да призовеш всички хора под големия небесен покрив! . . .“ („Разчистване на пътя“).

Лишен ли е тогава новият български селянин от своята традиционна „първичност“, от своята естественост, резултат от близостта до земята. Навлизането на машините в бита и труда му не направи ли пътя му до природата твърде дълъг? Тези проблеми имат огромно социално значение. Не са ли убити традиционните селски добродетели, не загива ли селото под натиска на технизацията и механизацията на селскостопанския труд. Илия Волен не може да избегне тези въпроси, защото те имат съдбовен смисъл, защото сам той е кръвно свързан със селото.

Селянинът, но този, който не е тръгнал за града, който си е останал селянин не само в спомена, но и в бита си, живее в бащината къща и той най-добре осъзнава и сам изживява драматичните процеси на преселението. Неговият дом опустява, ежедневието му издребнява, изчезват страстите. . . Очакването да се случи нещо, жаждата за промяна и обновление се е превърнала в тиха тъга по децата и внуците. Този, който беше така кръвно свързан с дома и земята, заради които беше готов и на престъпление, този, който живееше затворен зад голямата порта, сега все по-често обръща поглед към града, защото

там са децата му, там са внуците му и следователно и целият смисъл на живота му. Дядо Кръстан („С хора се живее“) е олицетворение на обикновената и типична за днес човешка драма. Тя е осъзната в нейната неизбежност и в това сепроявява удивителната житейска философия на българския селянин: „В някое село, не знам кое беше — поде мислите на дядо Кръстьо един от старците, — па останали така като нас само дядото и бабата в къщи. Децата им се пръснали по градовете; кой чиновник по канцелариите, кой работник по заводите. Умрял дядото и бабата останала сама. Викали я децата ѝ да иде при тях, ама тя не ще. „Щях да умра — рекла — между тези четири стени, когато гледах детето на стария си син!“ Добре, ама взела, че умряла и на село. Когато съседките се сетили за нея, заварили я в къщи, изпоядена от плъховете.

— Моята баба все порече: „Дано те изпреваря!“ („С хора се живее“). Стоицизмът на старите хора не е само обреченост, не само закостенялост на представите за живота. Той е оптимизмът на писателя във вечността на този свят, от който самият той е произлязъл. Но вечност от по-друг порядък; вечност, която се променя, която ще функционира нормално, ако е справедлива. Още повече, че селото не е населено само от старци и не миграцията е най-важният му социален проблем. Само че човешките взаимоотношения са поставени на други принципи. Сега тук се говори за съревнование, за производителност на труда, за високи добиви — и това не са думи, взети от вестниците, думи-клишета, които обедняват селската душевност, а приемане на новия начин на живот и труд. Тук вече се е установила нова демократична институция, позволяваща на всеки член на обществото да се чувства равноправен и поради това горд и силен (вж. разказа „Събранието“).

И така селото живее и писателят неведнъж подчертава това. Но то живее друг живот, с други нравствени и социални норми, с други критерии и с променени герои. Селянинът придоби по-голяма мащабност в мисленето си, започна да преценява от гледната точка на колектива: неговото световъзприемане стана по-социално, като човек, който има своя държава и право на труд. Писателят е уловил и предал художествено тази еволюция в съзнанието на българския селянин и затова заслугата му е огромна. Светът на Илия Волен, свят на социални страсти, на борби, страдания и победен възторг, е богат и внушителен. Той е издъстрен с живи съдби на хора, чието претворяване със средствата на изкуството е родило едни от най-значимите литературни произведения в българската литература. Реалистът Илия Волен нито за момент не е избягвал социалните конфликти и с това е влязъл трайно в родната художествена словесност.